

A szabadságvesztést helyettesítő intézmények

Az ún. helyettesítő intézmények fogalma

A szabadságvesztés alternatívái kifejezés ma már széles körben használatos terminológiává vált. A jogi szakirodalomban azonban legalább három, egymástól lényegesen különböző jelentést tulajdonítanak neki:¹

1. az adott ügy bíróság elé vitelét megelőző olyan eljárás, amelynek célja, hogy az elkövető bírósági felelősségre vonását elkerüljék, vagy
2. a szabadságvesztés végrehajtása előtt vagy során alkalmazott olyan eljárási cselekmények, amelyek a szabadságvesztés negatív hatásainak megelőzésére vagy csökkentésére irányulnak, vagy
3. a bíróság által alkalmazott olyan szankciók, amelyek nem járnak szabadságelvonással.

Valójában egyik fogalom-meghatározás sem jelent a szabadságvesztéssel szemben igazi alternatívát.

Az 1. pont alatt említett értelmezésre például szolgálhat a holland büntető eljárásban alkalmazott „tranzakció”, egyezség intézménye. A bűncselekményt elkövető elkerülheti a bíróság elé állítást, ha az ügyész határozata alapján egy meghatározott összeget az állam javára megfizet, illetőleg ha az okozott kárt megtéríti. Az ügyész még akkor is indítványozhatja a tranzakciót, ha a bűncselekményt a büntető törvénykönyv alapján akár hat évig terjedő szabadságvesztéssel is büntethetnék. Ezt a lehetőséget azonban csak akkor alkalmazzák, ha előre látható, hogy a bíró nem szabna ki ennél nagyobb büntetést. A svéd büntető eljárásjogban az ügyész szintén rendelkezik olyan jogkörrel, hogy a gyanúsított beleegyezésével napi tételes pénzbüntetést rójon ki. A vádemelések mellőzését is ideértve, Svédországban a bíróság által kiszabott büntetések és az ügyészi intézkedések aránya ennek köszönhetően 1:1.

Hatályos büntető eljárási törvényünk (Be.) is lehetővé teszi, hogy az ügyész mellőzze „a vádemelést olyan bűncselekmény miatt, amelynek a vád tárgyává tett jelentősebb súlyú bűncselekmény mellett a felelősségre vonás szempontjából nincs jelentősége.”² Ilyen esetekben azonban feltehetőleg a bíróság egyébként sem szabadságvesztés-büntetést szabott volna ki az enyhébb súlyú bűncselekményre. Hasonló a helyzet a kötelező megróvás esetében, amikor a cselekmény már az elkövetéskor olyan csekély fokban veszélyes a társadalomra, hogy a legenyhébb büntetés kiszabása is szükségtelen. Ha az ügyész esetleg mégis vádat emel, a bírónak még mindig lehetősége van ezt a szankciót alkalmazni.

A fenti esetekben tehát, a holland tranzakciót kivéve, fel sem merül a szabadságvesztés büntetés alkalmazásának a gondolata. Igazi alternatívát, azaz választási lehetőséget csak az jelenthet, ha az ügyész olyan jogkörrel bír, amely lehetővé teszi számára, hogy valamilyen eltérő szankciót alkalmazzon olyan cselekményért, amely szabadságvesztéssel is büntethető

¹ Norman, *Bishop: Non-Custodial Alternatives in Europe*. Helsinki Finland, 1988. 248—269. p.

² Büntető jogszabályok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1988. 332. p.

lenne. Ennek azonban gátat szab az, hogy ha a bűncselekmény olyan súlyos, hogy az érte járó méltó büntetés csak a szabadságvesztés lehet, az ügyészt a szabad választás joga már csak elméletileg illeti meg.

Ugyanakkor ezeket az eljárási módokat azért sem lehet a szabadságvesztés alternatíváinak nevezni, mert valójában nem a szabadságvesztés helyett alkalmazandó más szankció kiválasztásán van a hangsúly, hanem a bírósági eljárás elkerülésén. Ezáltal helyesebb, ha a bűnvádi, peres eljárás alternatíváiról beszélünk.

A 2. pont alatt feltüntetett alternatíva talán még ennél is messzebb áll attól, hogy igazi választási lehetőséget nyújtson. Itt valójában egyáltalán nincs más megoldás, mint a szabadságvesztés. E büntetés negatív hatásait igyekeznek csökkenteni a végrehajtás során vagy utána, esetleg helyette. Az elsöre például szolgálhatnak a különböző skandináv típusú büntetésvégrehajtási intézetek, az utóbbira nálunk is alkalmazott büntetés végrehajtásának felfüggesztése, illetve a feltételes szabadságra bocsátás. Ezek az intézmények tehát minden esetben maguk után vonják a szabadságvesztés — büntetéssel együttjáró jogkövetkezményeket.

A szabadságvesztés negatív hatásai — így különösen a családi kapcsolatok fellazulása, a személyiség elszívárosodása, a munkahely elvesztése, anyagi nehézségek, depriváció minden területen — főleg a hosszú tartamú büntetéseknél jelentkeznek erőteljesen, de már a rövid tartamú is felléphetnek, anélkül — vagy helyesebben ahelyett —, hogy a szankció valódi célját elérné. A jogirodalomban ma is vitatott, hogy mi a büntetés célja. A büntető törvénykönyv (Btk.) kinyilvánítja, hogy a büntetés joghátrány, amelynek célja az általános és a speciális prevenció. Törvényi szinten tehát nincs már szó az elkövető megjavításáról. Ennek kimondását a Btk. a végrehajtási rendeletre bízta, amely viszont a javítást eszköznek tekinti ahhoz, hogy az elítéltekből törvénytisztelő állampolgárt neveljenek. Az újabb megoldandó probléma e feladat módszerét illetően merül fel. A gyakori visszaesések és az első büntényesek magas száma arra utal, hogy sem a speciális, sem a generális prevenció nem érvényesül eléggé. Beccaria gondolatát, amely szerint nem az egyes elkövetőkre kiszabott büntetések tartják vissza a társadalom tagjait a bűncselekmény elkövetésétől, hanem a büntetés elkerülhetlenségének tudata, úgy tűnik, az utóbbi évek bűnügyi statisztikái megcáfolják.

A gyakori visszaesések arra is rámutatnak, hogy büntetésvégrehajtásunk nem elég hatékony, mert a módszere elhibázott. Azáltal, hogy az elkövetőt teljesen kiszakítják a társadalomból, elvágják valamennyi személyes kapcsolatát, az engedélyezettéket is ellenőrzik, szigorúan beosztott napirend betartására, feltétlen engedelmességre kényszerítik, valójában egy teljesen önállóan, sivár érzelmi világú „egyedde” deformálják, aki nagy valószínűséggel azért nem tud bele- vagy visszailleszkedni a társadalomba, mert sokszor maga a büntetés végrehajtás irtotta ki belőle az esetleg korábban még meglévő kommunikációs készségét, illetve képességét.

Nem állítom, hogy a skandináv típusú büntetésvégrehajtási intézetek valamennyi elkövető esetében eredményesen alkalmazhatók. Az ilyen rendszerű intézmények olyan magas társadalmi életszínvonal mellett jelenthetnek valódi büntetést, amelynél a mozgásszabadság minimális korlátozása is már joghátránynak tekinthető. A közlekedési bűncselekmények, a gondatlan bűncselekmények, az egyéb vétségek esetében azonban mindenképpen továbbgondolásra érdemesnek tartom Tavassy Tibornak már 1978-ban publikált elképzeléseit az ún. nyitott rendszerű szabadságvesztésről.³ Ennek jellegzetessége, hogy az elítélt a munkáját a szabad élet viszonyai között tovább folytathatná, megfelelő szabadidő állna rendelkezésére a családi kapcsolatok ápolására. A szabadságvesztés mint büntetés a pihenésre és szórako-

³ Tavassy Tibor: A szabadságvesztés-büntetés és problémái. Kriminológiai és Kriminálisztikai Tanulmányok XV. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1978. 280—300. p.

zásra szolgáló időben valósulna meg egy zárt objektumban. Ezáltal az ember számára a két legfontosabb személyiségi kapcsolat (munkahelyi, családi) épségben maradna.

A *feltételes szabadságra bocsátás*, amely tehát egyáltalán nem jelent alternatívát a szabadságvesztéssel szemben, e fentebb említett káros hatások csökkentésére, illetve megelőzésére szolgál, hiszen a szabadságvesztés meghatározott hányadának kitöltése után alkalmazható. Jelentősége abban áll, hogy bármilyen tartamú szabadságvesztés esetén is elrendelhető, ha egyéb feltételei fennállnak. E törvényi kedvezményt ismerve az elítélt magatartása is pozitív irányba terelhető, ez pedig a büntetésvégrehajtási személyzet munkáját is megkönnyíti. Bár vannak olyan vélemények, hogy az elítéltek éppen a „nagyon megfelelni akarás” miatt olyan stresszbe kerülnek, hogy sorozatban követnek el fegyelmi vétségeket és ezáltal esnek el a feltételes szabadságra bocsátás lehetőségétől. Jogalkotásunk azonban bízik e jogintézmény nevelő erejében, amit az is mutat, hogy fokozatosan szűkíti a kedvezményből kizártak körét.

Rövid tartamú szabadságvesztés kiszabása esetén (tehát nem helyett) kerülhet sor a *büntetés végrehajtásának felfüggesztésére*. Hazánkban nem csak a Btk., hanem a jogalkalmazás is szabadságvesztés-centrikus. Rossz beidegződés hatja át a bíróságokat akkor, amikor az alternatív szankciók közül mégis inkább a szabadságvesztést választják. Tény, hogy a „szabadságvesztés alternatívái” nem jelentenek teljes abolíciót még a rövid tartamú szabadságvesztések vonatkozásában sem. De személynyesztés az évenként magas százalékban kiszabott szabadságvesztések statisztikáját a nagy számban elrendelt felfüggesztésekkel javítani. A helytelen bírói gyakorlaton kíván változtatni a jogalkalmazás jogpolitikai elveiről szóló 20/1986. NET. sz. határozat.⁴ Ez előírja, hogy első büntényes elkövetőknél vagy a társadalomra csekély fokban veszélyes cselekmények elkövetőinél elsősorban nevelő jellegű szankciót indokolt kiszabni. Felfüggesztett szabadságvesztésre csak akkor kerüljön sor, ha adott ügyben a javító-nevelő munka, a pénzbüntetés, az önálló mellékbüntetések nem bírónak kellő visszatartó erővel.

A 3. pontban szereplő definíció tűnik a szabadságvesztés valódi alternatívájának, holott valójában ez sem az. Ha áttekintjük hazai jogrendszerünkben a szabadságvesztésen kívüli főbüntetéseket vagy az ebben a vonatkozásban szóba jöhető intézkedéseket, azt tapasztaljuk, hogy mindegyik valamilyen formában a szabadságvesztéshez kapcsolódik. Az egyéb főbüntetések meghatározott körülményektől függően átváltoztathatók szabadságvesztéssé, a próbára bocsátás esetén a szabadságvesztés a kiindulási alap és a végpont, ha az elkövető nem felelt meg ennek az intézkedésnek. A *mellékbüntetések* sokkal nagyobb szerepet töltenének be szankció-rendszerünkben, ha a törvény nemcsak kivételes jelleggel engedné meg önálló alkalmazásukat. Így viszont úgy tűnik, a jogalkotás attól tart, hogy széles körű elterjedésükkel főbüntetés rangjára emelkednének, amely „felhígítaná” a büntetések rendszerét. Pedig adott esetben egy egész vagyona kiterjedő vagyonelkobzás biztosan hatékonyabb szankció, mint akár egy három évi időtartamú szabadságvesztés.

Egyébként is általánosan elfogadott vélemény, hogy a vagyoni jellegű, anyagi kihatású szankciók megfelelően képesek visszatartani az elkövetőt újabb bűncselekmények elkövetésétől. Ezért lenne célszerű a pénzbüntetés mind gyakoribb kiszabása, valamint az ún. „büntetőjogi kártérítés” bevezetése.

Klauss Sessar hamburgi egyetemi tanár 1985-ben kérdőíves felmérést végzett arról, hogy az állampolgárok mennyire helyeselnék az ilyen jellegű szankciók alkalmazását.⁵ Arra a megállapításra jutott, hogy még a személy elleni erőszakos bűncselekmények esetén is

⁴ 20/1986. NET sz. határozat a jogalkalmazás jogpolitikai elveiről. Igazságügyi Közlöny, 1987/2. szám 35—38. p.

⁵ Klauss, Sessar: Büntetés helyett az okozott kár jóvátétele? Vizsgálódások e gondolat lakossági fogadtatásáról. Jogtudományi Közlöny 1987/8. szám, 433—442. p.

inkább a sértettnek fizetendő kártalanítást tartanak hasznosabbnak — az elkövető szempontjából is —, nem pedig a bírósági felelősségre vonást. Természetzerűleg azonban egyéb bűncselekménycsoportoknál továbbra sem nélkülözhető a bírósági eljárás. Hasonló elven alapul a *mediáció* (közvetítés)⁶ gondolata is, amelyet az Egyesült Államok, Kanada, Jugoszlávia, Dánia stb. jogrendszere ismer. Lényege, hogy megkísérlik az elkövető és a sértett közötti konfliktust feloldani és a sértettnek okozott kárt megtéríttetni.

Az elmélet azon a felismerésen nyugszik, hogy a büntető eljárás során a sértett mindinkább kiesik a hatóság érdeklődési köréből, és már nem az *ellene* elkövetett bűncselekmény miatti felelősségre vonáson van a hangsúly, hanem azon, hogy a bűnt általában és egyébként is meg kell torolni. Szerepe csupán arra korlátozódik, hogy a szükséges időpontokban megjelenjen a hatóság előtt és a már unalomig ismert kérdésekre tőle telhető pontossággal válaszoljon. És amikor az eljárás azzal ér véget, hogy az elkövetőt elítélik, az ő polgári jogi igényét pedig egyéb törvényes útra utasítják, a mindenbe belefáradt sértett rendszerint megfogadja, hogy legközelebb inkább viszonzásképp pl. ő is betöri a vádlott ablakát, de nem fog feljelentést tenni. Valószínűleg már most léteznek az önbíráskodásnak ezek a változatai hazánkban, de éppen azért, hogy ezek hólabda-szerű elterjedését megakadályozzuk, tartom megfontolásra érdemesnek a büntetőjogi kártérítés bevezetését. A mediáció csírájában létezik jogunkban, hiszen a magánvadás ügyek menete ehhez hasonló. A mediációt is általában csak a csekélyebb súlyú bűncselekmények esetén alkalmazzák, mint a büntető eljárást helyettesítő jogintézményt. Az érintett felek között az ún. mediátor közvetít, aki laikus személy, és ügyel arra, hogy a megkötött egyezség a felek valódi akaratát tükrözze. Ha nem sikerül a megállapodás, sor kerül a büntető eljárásra. A „háromszemélyes megoldás” (sértett-elkövető-mediátor) mellett ismeretes a san-francisco-i modell is, ahol egy háromtagú ún. társadalmi bizottság intézi a közvetítést.

Nemzetközi törekvések az alternatívák bővítésére⁷

A szabadságvesztést helyettesítő intézmények kialakítására irányuló törekvések a második világháborút követően a nemzetközi együttműködés szintjén is megjelentek. Az Európa Tanács 1956-ban megalakította a Bűnözés Problémaival Foglalkozó Bizottságot, amely a büntetőjog és a kriminológia területéért felelős. A Bizottság megalakulásától kezdődően célul tűzte ki szabadságvesztéssel nem járó szankciók kutatását, és ezek alkalmazásának lehetőségeit mind a nemzeti törvényhozást, mind a nemzetközi együttműködést illetően vizsgálta. Az ilyen témájú kutatási program szoros összefüggésben állt azzal, hogy a világháborút követően a klasszikus büntetőjog ún. megtorló elmélete szinte ösztönös ellenkezést váltott ki. Ez az elmélet ugyanis nyíltan a büntetés megtorló jellegét hirdette, elvetette az individualizációt, „az azonos súlyú bűncselekményért azonos szankció” elvét vallotta. Hirdette, hogy a megsértett jogrendet ún. jogépségi büntetésekkel kell helyreállítani és hogy a büntetés kitöltésével az állam büntetőjogi igénye kielégül. Tehát határozott tartamú büntetéseket szorgalmazott, ellentétben az ezt felváltó treatment (kezelő) elmélettel, amely az elkövetők kezelését, gyógyítását helyezte előtérbe. Az új ideológia meg akarta javítani az elkövetőt, hogy törvénytisztelő állampolgárrá váljék. Csapdája abban áll, hogy bármit bűnnek nyilváníthat és a kezelést tetszés szerinti ideig folytathatja, hiszen az eredmény objektíve nem mérhető. Érdeme viszont, hogy felismerte: a szabadságvesztésnek vannak hátrányai,

⁶ *Morvai* Krisztina: Meditáció a mediációról — avagy gondolatok az elkövető és a sértett közötti konfliktus megoldásának új megközelítéséről. *Magyar Jog*, 1989/2. szám 147—153. p.

⁷ *Alternatives to Custodial Sanctions — Proceedings of the European Seminar Helsinki Finland*, 1988. 153—191. p.

és nem nyújt adekvát megoldást minden elkövetőre. Ez az elmélet azonban nem híve a szabadlábban történő kezelésnek, hanem egyéni és kiscsoportos foglalkozásokon alapuló börtönök kiépítését szorgalmazta. Devalválódásának egyik oka éppen a költséges végrehajtás, továbbá a már érintett határozatlan időtartam. Nem tette népszerűvé a magas visszaesői arány sem, habár ezt az elkötelezettek azzal magyarázzák, hogy nem elegendő az elítélt szubjektív beilleszkedési szándéka, a befogadó közeg segítőkészsége is szükséges.

Az 1970-es évek elején ismét visszatértek a megtorló elmélethez, azzal a jelentős módosítással, hogy a büntetések többségét a közösségben a szabad élet viszonyai között kell végrehajtani, tehát ott, ahol a cselekményt kiváltó okok is fellelhetők. A költséges és hatástalan, hosszan tartó szabadságvesztések helyett a szabadságelvonással nem járó intézmények kerültek előtérbe.

Ezek alkalmazását sürgette már 1965-ben az Európa Tanács Miniszterek Tanácsa által elfogadott határozata is, amely felhívta a kormányokat, hogy a nemzeti jogszabályalkotásuk hatalmazza fel a bíróságot vagy más hatóságot arra, hogy büntetlen előéletű és csekély súlyú bűncselekményeket elkövetők esetén a szabadságvesztés végrehajtását függesszék fel vagy az elkövetőt bocsássák próbára.

Néhány évvel később a Bizottság albizottsága foglalkozott egy speciális rövid időtartamú, intenzív kezelést magában foglaló szabadlábba helyezés lehetőségével. Ezenkívül elő kívánták segíteni mind a törvényalkotásban, mind a hatósági munkában egy gondosan kidolgozott eljárásjog megalkotását, amely az anyagi jogszabályokkal összhangban lehetővé tenné a szabadságvesztés helyett a félszabad, szabadságkorlátozó büntetések bevezetését. Példaként említhető a hétfégi fogvatartás, a közérdekű munka, bizonyos jogoktól időleges megfosztás.

Előtérbe kerültek tehát a szabadságelvonással nem járó jogi megoldások, emellett azonban kutatásokat végeztek arra nézve is, hogyan lehet a szabadságvesztést minél hatékonyabbá tenni. Bizonyos elkövetőknél ugyanis mindenképpen indokolt még a rövid tartamú szabadságvesztés is. Angliában a 14—21 éves korú fiatalokat, ha elítélésük nem haladja meg a három hónapot, ún. Detention Centre-be helyezik el, ahol a katonai táborokhoz hasonló fegyelmet követelnek meg.⁸ Különösen az első hat hét telik el ilyen szigorú rendszerben: alaki kiképzést kapnak a fiatalok, emellett napi 4 órát kötelesek dolgozni. Később enyhül a bánásmód, de a munkavégzés és bizonyos foglalkozásokon való részvétel továbbra is kötelező marad. E rendszer lényegét három „S” betűvel is kifejezhetjük: *short*, azaz rövid tartamú; *sharp*, rendkívül szigorú végrehajtási módot alkalmaznak, és *shock*, vagyis cél az elretentés. Ezt a célt a 70%-os visszaesői arány megcáfolni látszik. A „három S” hívei ezt azonban a munkanélküliség számlájára írják, amely nem teszi lehetővé a szabadultak elhelyezkedését, és ezáltal szinte újabb bűncselekmények elkövetésére ösztönzi őket.

Sajátos módon a börtönök és fegyházak túlzásfolttsága és költségessége is a szabadságvesztés alternatíváinak kutatását segíti elő.

Az Amerikai Egyesült Államokban egy évtized alatt megduplázódott a börtönépesség száma, lassan eléri az egymillió főt. Ennek fő oka, hogy a közvélemény a radikális, hosszan tartó szabadságvesztés-büntetéseket követeli, elsősorban a kábítószer-kereskedőkkel szemben. A börtönök befogadóképessége azonban véges, ezért már laktanyákat és csapatszállító hajókat is kénytelenek voltak börtönné átalakítani. Az elhelyezésen túl gondot jelent az elítéltek foglalkoztatása is. Ezen úgy próbálnak segíteni, hogy egyes büntetésvégrehajtási intézetek és magánkézen levő vállalatok közös programot dolgoznak ki az elítéltek *szakmai kiképzésére*. Ez a börtönnek olcsó, a munkáltatónak pedig gazdaságos, mert bár fizet mind az államnak, mint az elítéltnak, még mindig 35%-os haszonnal számolhat, és a munkaerővel

⁸ Gönczöl Katalin: Újabb büntetőpolitikai törekvések a polgári államokban. *Magyar Jog*, 1985/11. szám, 988—1003. p.

tetszés szerint rendelkezhet. Ezt a megoldást azonban a piacgazdaság törvényei bukással fenyegetik: nem valószínű, hogy hagyni fogják az olcsó munkaerő termelte olcsó áruk elterjedését. Valójában szintén nem a szabadságvesztés-büntetéssel szembeni alternatíva, hanem annak egy sajátos végrehajtási módja a *szigorú rendőri felügyelet*. Ilyenkor az elkövetőt nem zárják börtönbe, hanem hetente ötször köteles az illetékes rendőr előtt megjelenni, munkába állni és a közösségi feladatokban részt venni. Ezáltal az összes napi költség 6 dollár, szemben a börtön 32 dolláros számlájával. Az ún. „házi őrizet” ennél sokkal szigorúbb. Az elítélt csak az orvosi kezelés és a munkavégzés idejére hagyhatja el a lakását. A csuklójára erősített pánt lényegében az elektromos ellenőrző berendezés, amely rögtön működésbe lép, ha átlépi lakása küszöbét. Ezt a pántot kell a telefonhoz szorítania a távellenőrzések alkalmával.

Ezeket az „alternatív” megoldásokat természetesen csak meghatározott személyek és bűncselekmény-típusok esetén lehet alkalmazni. Az USA-ban is elsősorban kábítószer-fogyasztók, ittas járművezetők esetén kerül rá sor.

Az Európa Tanács 1976-ban kelt határozata is részben a börtönök túlszűfoltóságán alapult, azaz azon a felismerésen, hogy ez a körülmény jelentős mértékben hozzájárul a szabadságvesztés hatékonyságának csökkentéséhez. Ezért a határozat felhívta a kormányokat, hogy:

- vizsgálják felül saját jogalkotásukat abból a szempontból, hogy milyen akadályai vannak az alternatívák elterjedésének;
- a már meglévő alternatívákat fejlesszék tovább, például tanulmányozzák a feltételes szabadlábra helyezés új lehetőségeit, beleértve a feltételesen szabadlábra helyezett otthoni körülményeit;
- segítsék elő olyan hátrányok alkalmazását, amelyek képesek megfelelően pótolni a szabadságvesztést (pl. elkobzás, járművezetéstől eltiltás).

A Bizottság 1980-ban hívta össze a II. Bűnügyi Konferenciáját, amelynek anyaga a tagállamoknak előzetesen kiküldött kérdőívek eredményein alapult. A kérdőívekkel az egyes országok bűnügyi helyzetét és büntetés-kiszabási gyakorlatát kívánták felmérni. Az értékelés alapján a konferencia záródokumentuma hangsúlyozza: a szabadságvesztés hátrányai ismételten arra figyelmeztettek, hogy mind nemzeti, mind nemzetközi vonatkozásban minden tagállamnak fejlesztenie kell az alternatívák széles körét. A jogalkotásnak biztosítania kell, hogy ezeket ne csak kivételes esetekben alkalmazzák. Elhangzott olyan javaslat is, hogy az európai államoknak közös megegyezést kellene kötniük arról, hogy bíróságaik szabadságvesztés-büntetést csak végső esetben szabnak ki, amikor szociális megoldás az antiszociális magatartásra már nem használható.

A nyolcvanas évek közepére a tagállamok a fenti előírásoknak nagyban-egészében eleget tettek. Angolszász minta nyomán egész Európában elterjedt a közhasznú munkavégzés, és új megoldási módokat kerestek az egyes elkövetői kategóriáktól függően is. Hessen tartományban (NSZK) például felismerték, hogy az ittas állapotban ismételten közlekedési balesetet okozók számára a szigorú alkoholelvonással járó börtönbüntetés hatástalan. Ehelyett az elkövetőket szociális-nevelő csoportokba helyezik el, ahol speciálisan felkészített szociális gondozók foglalkoznak velük. Ugyancsak Hessenben lehetőséget adnak a pénzbüntetésre ítéltnek arra, hogy ha munkanélküliség vagy egyéb problémái miatt nem tudja a kirótt összeget megfizetni, akkor azt az állam számára végzett ingyenes közösségi munkával kompenzálhatja. Erre az államügyész két ízben felhívja a figyelmét és felajánlja, hogy az elkövető válassza ki azt a helyet, ahol dolgozni kíván. Az esetek 30%-ban élnek ezzel a lehetőséggel.

A III. Bűnügyi Konferencia és az 1987-ben Helsinkiben összeült Európai Igazságügyi-miniszterek Konzultatív Tanácskozása továbbra is napirenden tartotta a szabadságvesztést helyettesítő intézmények fejlesztését. Erre annál is inkább szükség volt, mert a bűnözés emelkedésének, az elrettentés eszméjének és az alternatívák iránti bizalmatlanságnak a ha-

tására a börtönbüntetés — amelyet korábban általánosan és sokat kritizáltak mint hatástalan és alkalmatlan módszert — a nyolcvanas évek második felétől, úgy tűnik, reneszánszát éli. Sok európai ország kormánya riasztó méretű börtönépítkezésekbe kezdett. Habár ez a folyamat a már meglévő intézmények zsúfoltságával is magyarázható, szükség van annak megvizsgálására, vajon ez a növekvő börtönkapacitás nem bátorítja-e fel a bíróságokat arra, hogy gyakrabban rójanak ki szabadságvesztés-büntetést. Az emberi jogokat és az egyéni szabadságot tiszteletben tartó államoknak irányadó szempontként kell figyelembe venniük, hogy a szabadságvesztés alternatívái sokkal humánusabbak, mint a bebörtönzés.

Az alternatív szankciók hazai jogunkban

Hazai szankciórendszerünk viszonylag széles skáláját nyújtja a szabadságvesztést helyettesítő szankcióknak, feltéve, ha elfogadjuk, hogy a szabadságvesztésnél enyhébb büntetések és intézkedések jó része e jogkövetkezmény „elkerülésére” szolgál. (Törvényi rendelkezés folytán a pénzmellékbüntetés, a szigorított őrizet és a pártfogó felügyelet csak egyéb szankció *mellétt* alkalmazható, így ezeknél fel sem merülhet a helyettesítő funkció.) Ehelyütt azonban nem kívánom részletesen tárgyalni az egyes szankciók történeti fejlődését és jogi szabályozását, mert ezzel lényegesen túllépném e tanulmány kereteit. Sokkal fontosabbnak tartom, hogy néhány kritikai észrevételt tegyek mind a törvényi szabályozásra, mind a bírói gyakorlatra, bizonyítandó, hogy ezek a helyettesítő intézmények még mindig mostoha gyermekei a joggyakorlatnak.

A helyettesítő szankciók:

a) *főbüntetések*: a szigorított javító-nevelő munka, a javító-nevelő munka (azaz az ún. munkabüntetések), a pénzbüntetés;

b) *mellékbüntetések*: (a pénzmellékbüntetés nélkül) — megemlítve korábban; részletes kifejtést ezúttal nem tartok szükségesnek;

c) *az intézkedések közül*: a megróvás, a próbára bocsátás, a kényszergyógykezelés, a kényszergyógyítás.

A munkabüntetések

Történeti kialakulást tekintve az *ítéletben kijelölt helyen végzendő javító-nevelő* munka volt az első munkabüntetés. Az 1950. évi Btá. még intézkedésként szabályozta, de mind a bírói gyakorlat, mind a laikus közvélemény büntetésnek tartotta. Az 1961. évi Btk. már főbüntetés rangjára emelte. A javító-nevelő munka kodifikálását megelőzően két ellentétes nézet csapott össze és furcsa módon mindkettő a szocialista elvek védelmében lépett fel. A szankció bevezetése ellen tiltakozók azt kifogásolták, hogy egy szocializmust építő országban antihumánus és értelmetlen a munkát, mint büntetést alkalmazni. A javító-nevelő munka pártfogói viszont azzal érveltek, hogy éppen a szocialista embertípus közösségformáló ereje fogja majd az erre a büntetésre ítélt személyeket jó útra terelni. Az ítéletben kijelölt munkahely ugyanis, hacsak lehet, megegyezik az elítélt korábbi munkahelyével, ahol a régi munkatársi kollektíva pozitív irányba képes lesz változtatni az elkövető eddigi életvitelén.

Ma már tudjuk, hogy ez az idealista elgondolás volt az első, amely kudarcot szenvedett. A munkatársi kollektíva ahelyett, hogy segítette volna az elítéltet, kivetette magából. Ráadásul az elítéltnek is kellemetlen volt továbbra is ott dolgozni, ahol mindent tudtak róla és ezért megbélyegzettnek érezte magát. De ha nem is vesszük figyelembe az elkövető érzelmi világát, még mindig marad elegendő kifogás a javító-nevelő munkával szemben. A javító-nevelő munka ideje alatt az elkövető korábbi munkaviszonya szünetel. Így a szankció tartama alatt végzett munka nem számít be a munkaviszonyba, azaz nem képez nyugdíjalapot

sem. Növelhetné a büntetés hatékonyságát, ha a szankció eredményes és kifogástalan letöltése után, a munkabüntetésen eltöltött időt utóbb mégis beszámítanák a munkaviszonyba. Ezáltal az elkövető is nagyobb optimizmussal látna munkához és csökkenhetne a munka büntetés-jellege. A jelenlegi szabályozás miatt azonban a javító-nevelő munkát sokan és jogosan csak részletekben fizetendő pénzbüntetésnek tekintik. A javító-nevelő munka jellegeből következik, hogy nem minden elkövetővel szemben és nem minden munkakörben alkalmazható. Eleve kiesnek azok a munkakörök, amelyek betöltötését a jogszabály büntetlen előélethez köti. Az elkövetői kör is erősen behatárolt: nem szabható ki javító-nevelő munka nyugdíjással, GYES-en levővel, sorkatonával szemben.

A javító-nevelő munkáknál világosan kimutatható hazai jogalkotásunk bizonyos érzéketlensége a nemzetközi áramlatokkal szemben. Jóval a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányához történő csatlakozásunkat követően és már a teljes foglalkoztatottság elvének megingása után, 1984-ben megalkották a *szigorított javító-nevelő munkáról* szóló törvényerejű rendeletet (tvr.). Önmagában az a tény, hogy egy tvr-rel vezetnek be egy új főbüntetést és ezáltal módosítják a büntető törvénykönyvet, erősen kifogásolható, E szankció szabályozása azonban mindenképpen elkapkodott. A kihirdetése és hatályba lépése között mindössze két hónap telt el (1984. október 29. és 1985. január 1.), és a végrehajtási rendeletet csak 1985. március 7-én hirdették ki. A szigorított javító-nevelő munka erősen emlékeztet a dologházak rendszerére, hiszen az elítélteknek itt is társadalmilag hasznos fizikai munkát kell végezniük. Eredetileg csak a közveszélyes munkakerülés miatt elítéltekkel szemben volt alkalmazható, egyéb bűncselekményre csak abban az esetben, ha az a közveszélyes munkakerüléssel halmazatban állt. Ezt a rendelkezést az 1987. évi III. törvény módosította és kiterjesztette a szigorított javító-nevelő munka alkalmazási körét a parazita, élősködő bűncselekmények elkövetőire, minden esetben alternatív szankcióként. Ez a módosítás már a közveszélyes munkakerülés dekriminalizációjának irányába is előremutatott, amelyet végül az 1989. évi XXIII. törvény mondott ki.

Szintén az 1987. évi III. törvény rendelkezése a javító-nevelő munka új végrehajtási módjának a bevezetése. A *közérdekű munkavégzés* lényege, hogy az elítélt hetente egyszer, a heti pihenőnapon vagy szabadnapján ingyenesen köteles munkát végezni a „köz javára”. Lehetősége van azonban arra is, hogy munkakötelezettségének évi rendes szabadsága ideje alatt tegyen eleget. A közérdekű munkavégzés, szemben a szigorított javító-nevelő munkával, valóban félszabad típusú intézmény, amely a büntetés jellegét azáltal tölti be, hogy az elítéltet akkor kötelezi munkára, amikor a „törvénytisztelő, rendes” állampolgárok többsége jól megérdemelt pihenőjét tölti. Ugyanakkor nem szakítja szét az elítélt családi, munkahelyi kapcsolatait, hiszen munkaviszonyát a büntetés nem érinti.

A közérdekű munkavégzés tehát a szabadságvesztés-büntetés egyik legjobban alkalmazható alternatívájaként jöhetne szóba, ha a törvényi szabályozás nem lenne itt is elkapkodott. A szankciót angol és lengyel minta után vettük át, de a garanciák elhagyásával. Angliában kezdetben csak 6 kijelölt, ún. próbaterületen vezették be, majd 3 éves gyakorlat után 1975-ben kiterjesztették az ország egész területére. Lényeges különbség továbbá, hogy az angol szabályozás az elkövető beleegyezéséhez köti a szankció alkalmazását. Az önkéntesség egyben a hatékonyság biztosítója is. De hogy még jobban elősegítsék a szankció eredményességét, egy ún. Probation Officer véleményt készít az elkövetőről, hogy alkalmas-e munkavégzésre és a megjelölt helyen van-e számára megfelelő munka. Megalázó és eddigi szakképzettségükkel teljesen összeegyeztethetetlen munkát nem végezhetnek. A bíróság is tájékoztatja az elkövetőt a büntetési nem végrehajtási módjáról és következményeiről. Az eredményes munkavégzést a Probation Officer-ek jól kiépített hálózata is előmozdítja.

Az ilyen jellegű garanciák hiányában nincs semmi meglepő abban, hogy bíróságaink tartózkodnak e szankció kiszabásától. Nemcsak a nemzetközi áramlatok szempontjai, de az emberességi megfontolások is azt diktálják, hogy ezen a területen nem szabad elfogad-

nunk a szűkös anyagi helyzetre való hivatkozást. A pénzeszközök megfelelő átcsoportosításával megteremthetők nálunk is az új végrehajtási feltételek. Angliában a Probation Officerok jó része egyébként is társadalmi munkában látja el feladatát.

A pénzbüntetés

Ez a szankció volt az első, amely lényegében a szabadságvesztés-büntetés ellenében jött létre. Talán még a közérdekű munkánál is szélesebb körben alkalmazható, hiszen nagyobb fokú egyéniesítést tesz lehetővé, nem igényel végrehajtási helyet és az állam javára még gazdaságosabb, mint az ingyen munka. Problémát csak az összecszerűség megállapítása jelentett. Az a gyakorlat, amely szerint a bíróságok azonos súlyú bűncselekményekre azonos összegű pénzbüntetéseket szabtak ki, egyes elkövetőkre aránytalan terhet rótt, és lényegében burkolt szabadságvesztést jelentett, mert meg nem fizetés esetén erre változtatták át a szankciót; a tehetősebb elkövetők esetén ugyanez az összeg súlytalannak bizonyult. Az egyéniesítés követelménye azonban szükségképpen a vagyoni viszonyokba való hatósági betekintést vetette fel, ami ellen viszont az „úri szemérem” tiltakozott. Bár a napi tételes pénzbüntetés gondolata már a XIX. század végén is felmerült, nálunk tényleges gyakorlati alkalmazást csak hatályos büntető törvénykönyvünkben nyert. (Az 1960-as, 70-es években időnként átvette ugyan a vezető szerepet a pénzbüntetés, de a helytelen alkalmazási mód miatt nem volt kellőképpen hatékony szankció.)

A napi tételes rendszer figyelemmel van az elkövetett bűncselekmény súlyára, társadalomra veszélyességére és az elkövető személyiségére, vagyoni viszonyaira. Az első tényezőhöz igazítják a napi tételek számát, míg az utóbbihoz az egy napi tételnek megfelelő összeget. A pénzbüntetés alkalmazásának nem feltétele, hogy az elkövető meghatározott vagyonnal rendelkezék, mert ez a szankció nem vagyonelkobzás jellegű. Kérdés, hogy az összecszerűség megállapításánál figyelembe kell-e venni a hozzátartozók vagyoni viszonyait? A jelenlegi bírói gyakorlat a napi összeg megállapításánál az elkövető és családja egy napra jutó nettó jövedelmének 75%-át veszi alapul. Ezáltal azonban arra is feljogosítja az eljáró (nyomozó) hatóságot, hogy az eljárás alá nem vont személyek vagyoni viszonyaiba betekintsen!

Hazánk idegenforgalmának növekedésével újabb probléma merül fel a pénzbüntetéssel kapcsolatban. Külföldi állampolgárságú elkövetőknél a hatóság csak bemondás alapján rendelkezik információval a terhelt vagyoni helyzetéről, jövedelméről, de még így is akkora összeget kellene a napi összeghez alapul venni, hogy annak 75%-a meghaladná a törvényi maximumot. Ilyen esetekben tehát vagy a törvény előtti egyenlőtlenséggel teremthetnénk meg a valódi egyenlőséget, vagy inflációs gazdasági helyzetünkre és a nálunk is meglévő rendkívül jelentős életszínvonalbeli különbségekre tekintettel, meg kellene szüntetni a napi tétel összegének felső határát, és az eddigi jogalkalmazói gyakorlatot törvényi szabályozás szintjére emelhetnénk.

Szankciórendszerünk dualista jellegéből adódik, hogy a büntetések mellett *intézkedéseket* is ismer. Helytelen általánosítás lenne azonban azt mondani, hogy az intézkedések a büntetésnél enyhébb szankciók és az utóbbiak helyettesítésére szolgálnak. A kényszergyógykezelés a maga határozatlanságában kilátástalanabb helyzetbe taszítja az elítéltet, mint az életfogytig tartó szabadságvesztés; a szigorított őrizet és a pártfogó felügyelet pedig önállóan nem alkalmazható intézkedések.

A szabadságvesztés helyettesítésére lényegében csak a próbára bocsátás szolgál. A megrovást ugyanis olyan bűncselekmény esetén alkalmazza a hatóság, amelynek társadalomra veszélyessége csekély, csekélyllyé vált vagy ez a veszélyesség az elbíráláskor már megszűnt. Ilyen esetekben tehát fel sem merül a szabadságvesztés alkalmazásának a gondolata. A gyógyító-kuratív jellegű intézkedések szövegükben utalnak ugyan a szabadságvesztéshez való

viszonyukra, jellegükben és tartalmukban közel állnak ehhez a szankcióhoz, anélkül azonban, hogy hasonló jogkövetkezmennyel járnának.

Néhány kritikai észrevétel a fenti négy intézkedéshez:

A megrovás. Az előbb említett alkalmazási kör a megrovás kötelező, illetve mérlegelést igénylő eseteit jelentette. Öröndetes módosítás, hogy ma már az 1987. évi IV. törvény szerint *büntetti* eljárásban csak az ügyész vagy a bíró szabhat ki megrovást, míg a nyomozó hatóságnak ez a joga a — nyomozás megszüntetésének említett eseteiben (társadalomra veszélyesség csekély foka stb.) — megszűnt. (Korábban szükség volt ugyan az ügyész jóváhagyásához, de ez sokszor rutinjellegű egyetértést jelentett.) Sajnálatos azonban, hogy *vét-ségi* eljárásban a nyomozó hatóság továbbra is foganatosíthat megrovást. Ezáltal sértjük azt az elvet, hogy büntetőjogi jogkövetkezmenyt kizárólag a bíróság, bizonyos, enyhébb súlyú bűncselekmények esetén az ügyész szabhat ki. (Ő is kizárólag megrovást, amely a legenyhébb szankció.)

A kötelező megrovással szemben ennél sokkal súlyosabb, alapvetően jogdogmatikai ellenvetések hozhatók fel. Nevezetesen: ahhoz, hogy a törvény valamely cselekményt bűncselekménnyé nyilvánítson, a társadalomra veszélyességnek egy bizonyos absztrakt foka feltétlenül szükséges.⁹ A társadalomra veszélyesség csekély foka esetén a törvény sem tartja szükségesnek még a legenyhébb büntetés kiszabását sem (Btk. 28. §). Ez a körülmény más országok büntetőjogában már a bűncselekmény jelleget is kiküszöböli, és ez következnék a Btk. 28. § rendszerbeli elhelyezkedéséből is. A tévedés (27. §) és a jogos védelem (29. §) olyan büntethetőségi akadályok, amelyeknél a cselekmény bűncselekménynek sem tekintethető, tehát semmiféle büntetőjogi szankció kiszabására nem kerülhet sor. Ellenben a bírói gyakorlat következetesen azt vallja, hogy a Btk. 28. §-a esetében a cselekmény bűncselekmény, csak nem büntethető, hanem kötelezően a megrovás alkalmazandó. Nem biztos, hogy feltétlenül ki kellene iktatni a kötelező megrovás eseteit a Btk.-ból, de az biztos, hogy egy dogmatikailag következetes anyagi büntetőjog csak előnyünkre szolgálna.

A próbára bocsátás. Lényegében valamennyi, eddig vázolt szankció közül ezt az intézkedést tekintem a szabadságvesztés igazi alternatívájának. Ezt alátámasztja az a tény is, hogy szinte mindegyik törvénymódosítás bővíti e szankció alkalmazási lehetőségét. Hatályos jogunk szerint kizárólag a többszörös visszaesők vannak kizárva e kedvezményből; a legutóbbi módosítás pedig 3 évre emelte fel a kiindulási alapként szolgáló szabadságvesztés időtartamát. Ezáltal a próbára bocsátás is nemcsak a rövid, hanem a középtartamú szabadságvesztések helyettesítésére is szolgál. Lényege, hogy a bíróság nem szab ki büntetést, csak a bűncselekmény elkövetésének tényét állapítja meg. Tehát a terhelt a büntetéssel fenyegettség állapotában van mindaddig, amíg a próbaidő sikeresen el nem telik. Ennek biztosítására elrendelhető a próbára bocsátott pártfogó felügyelete is. A próbaidő eredményes letöltését az angol módszer adaptálásával még jobban biztosíthatnánk. Angliában az ott-honnal, munkahellyel nem rendelkező próbára bocsátottak számára Probára Bocsátottak Otthonát (Probation Hostel) létesítettek, ahol megfelelő ellátást és szakmai tovább- vagy alapképzést nyújtanak. A Napi Központok (Day Centres) a többi próbára bocsátottnak adnak a szabadidő értelmes kitöltéséhez segítséget. A próbaidő elején a terhelt napi rendszerességgel köteles itt megjelenni, később már csak belátása szerint.

Mindezek a garanciák valószínűleg megnövelnék e szankció hatékonyságát, amely a bátrabb alkalmazási gyakorlat irányába hatna.

A kényszergyógykezelés és a kényszergyógyítás. A mindenhez értő laikus számára ez a két szankció tűnik a legegyszerűbbnek: az első a kóros elmeállapotú, a másodikat az alkoholistá, illetve kábítószer-élvező elkövetővel szemben kell alkalmazni. De ki tekinthető

⁹ Tokaji Géza: A bűncselekménytan alapjai a magyar büntetőjogban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1984. 127—129. p.

kóros elmeállapotúnak? A Btk. miniszteri indokolása szerint: azok az elkövetők, akik az elmeműködés kóros állapota miatt nem képesek magatartásuk társadalomra veszélyességének felismerésére, illetve arra, hogy ennek megfelelően cselekedjenek. És itt elérkeztünk egy újabb dogmatikai ellentmondáshoz: a beszámítási képesség ilyen jellegű korlátozottsága vagy kizártsága bűnösséget és mint ilyen, büntetethez enyhítő, illetve kizáró ok. Ez utóbbi esetben az elkövető cselekményét bűncselekménynek sem tekinthetjük. A törvény szövege is ezt fejezi ki azzal, hogy a kényszergyógykezelésnél „büntetendő cselekményről” szól. Tehát ezzel az intézkedéssel áttörjük a bűnösségen alapuló felelősséget, olyannyira, hogy ennek hiánya ellenére büntetőjogi szankciót szabunk ki. Ez az elméleti hiba is vajon nem azt mutatja-e, hogy „erőszakosan” alkalmazzuk ott is a büntetőjogot, ahol elsősorban orvosi, egészségügyi ellátásra lenne szükség? Kétségtelen tény, hogy az évenkénti felülvizsgálat némileg garanciát nyújt ahhoz, hogy a zárt intézetben elhelyezett elkövető ne maradjon ott életfogytiglan; de a közelmúltbeli híradások arról is tájékoztattak, hogy ezzel az elszigeteléssel vissza is tudnak élni. A kényszergyógykezelés abszolút határozatlan tartamú intézkedés, mindaddig foganatosítani kell, amíg szükségessége fennáll. Önmagában annak eldöntése, hogy ki a kóros elmeállapotú, nagy felelősséget jelent, legalább ugyanilyen problémát vet fel ennek megszűnése (?) is. E kérdésfelvetésnél egy dolog biztos: az, hogy ennek eldöntése meghaladja a büntetőjog kereteit, igenlő válasz esetén (tehát, hogy az elkövető kóros elmeállapotú) pedig már el is hagytuk a büntetőjog hatókörét.

Az alkoholisták, illetve a kábítószer-élvező elkövetőknél is vizsgálni kell, hogy a kérdéses anyagtól való függés mennyire befolyásolta a beszámítási képességet. Amennyiben azt kizárta vagy korlátozta, az előbb említettekkel azonos problémák vetődnek fel. Az 1987. évi III. törvény bővítette ki a kényszergyógyítás alkalmazási körét a kábítószer fogyasztókra is, bár a hatályba léptető jogszabály mind ez ideig nem jelent meg. Vannak vélemények, amelyek szerint a kábítószer-fogyasztót azért kell büntetni, mert a fogyasztásával újratermeli a kínálati piacot, így személyében is jelentős kriminogén tényező. Elismerésre méltó, hogy a Btk. quasi ugyanolyan szenvedélybetegségnek tekinti a kábítószerfogyasztást is, mint az alkoholizmust, de az már kevésbé, hogy ezáltal eggyel több olyan alkalmazási kört is magához vont, ami nem biztos, hogy feladata lenne.

A teljesség igénye nélkül, tehát csak vázlatosan igyekeztem bemutatni a szabadságvesztés-büntetést helyettesítő intézményeket, azok nemzetközi és hazai alkalmazását. Véleményem szerint hazai joggyakorlatunk ezen a területen nem elég kifinomult. Helyenként a törvényi szabályozás is ellentmondásos, hiányos. Csak remélni lehet, hogy a soronkövetkező módosítások megfontoltabbak és időtállóbbak lesznek, mint az eddigi jogalkotások voltak. Ilyen öröndetes módosítást tartalmaz a 1989. évi LIV. tv. 5. §-ának (2) bekezdése, amely hatályon kívül helyezi a szigorított őrizetet; illetve 1900. évi XIV. tv., amelynek 2. § (2) bekezdése és a 4. § (2) bekezdése akként módosítja a Btk-t, hogy annak 76. §-át hatályon kívül helyezi és ezáltal a kényszergyógyítás elrendelését csak büntetés mellett teszi lehetővé.

AGATHA CSERHATI

ALTERNATIVES TO IMPRISONMENT

Summary

Alternatives mean:

- proceeding before trial in order to avoid the trial; or
- proceedings which have used during the imprisonment in order to reduce the detriments of the prison; or
- non-custodial penalties.

All over the world are searched these alternatives although the really alternatives are mentioned in the 3rd. point. The Committee of the European Council deals with this problem since 1956. It has some results such as: mediation, the so-called "there S system", the home-imprisonment and the compensation for the crime.

In the criminal law of Hungary we can find a few non-custodial penalties, too although they have close contact with the imprisonment. These are for ex.: the correction works, fine, probation. This study try to show the detriments of these penalties, because none of them are able to solve the crisis of the hungarian sanction-system. Mainly the correction works are out of date in our days, because even the international law forbids its using.

But even the hungarian codification is thoughtless, that's why have to be changed so often the orders.